

Григорій ВЕРВЕС,

член-кореспондент Академії Наук України

Юліуш Словацький увійшов в історію польської і світової літератур передусім як великий драма-тург і автор поеми «Беньовський», однак і так звані «малі поетичні жанри» в його геніальній спадщині стоять в ряду найбільших досягнень світової лірики.

Вірші його — це схвильований поетичний коментар доби, пристрасне, часом болюче шукання дороги до вільної вітчизни і визволеного народу. Тут злились в єдине особисте горе, невблаганна ностальгія і глибокий патріотизм.

Юліуш Словацький — виходець з України. Народився він 4 вересня 1809 року у волинському містечку Кременці, в родині професора ліцею, свого часу відомого поета Евзебіуша Словацького. Впродовж перших двадцяти років життя, то живучи у Вільно і навчаючись там спочатку в гімназії, а потім і в університеті, то в Кременці, навідуючись сюди під час канікул, майбутній поет не втрачав зв'язків з людьми, побутом, звичаями волинського краю. Власне, про Волинь і Поділля, а надто про Кременець, він і пізніше, в еміграції, найчастіше згадує. В поемі «Година роздумів», поки що не перекладеній нашою мовою, читаємо про Кременець: «Там, я це добре бачу, між вершинами гір, з вузької долини здіймаються вгору покриті блакиттю неба вежі чудо-вого рідного міста. Чарівне воно, коли в нічній імлі світиться вінцем вікон, коли вранці показує сонцю білі, як перли, хатки, зелень садів. Там взимку летять з гір розкуті від льоду потоки, з шумом впадаючи у вуличні закамарки. Там стоїть гора Бони — вища від інших, затіняючи місто. Старий похмурий замок гордовито здіймається на вершині гори; він набирає найрізноманітніших обрисів у вихорі хмар, що пролітають над ним. Удень замок поглядає очима голубих бійниць, а вночі, прикрашений короною старо-давніх стін, бовваніє в жалобі над містом. Його стародавні щербини часом поволі пересуваються по сріблястому обличчі місяця». Про Кременець Юліуш пише в листах до матері. Рідне місто відразу приходить йому на думку і тоді, коли поет хоче написати щось на згадку коханій жінці з волинського краю — Йоанні Бобровій. І доки цей край існує, «доки на Україні з піснею ходить поет,— наголошував Словацький у «Беньовському»,— а з Дніпра все ще ніби лине гомін смутних духів... до того часу я маю право стояти на могилах і співати». Його Україна найчастіше виступає з епітетом «смутна», «зажурена». «Найсмутніший голос людської праці в полі, брязкіт коси або спів жінця на лану видається за журеним воанням на Поділлі»,— зауважує поет. Його український пейзаж — це кобзарі на могилах давньої слави, чумацькі валки в степу, зграя гайвороння. А ще — дикі маки та незабудки, сухий очерет, сіра ковила. «І навіть вночі, сліпий, я впізнав би ті степи по рідному запаху квітів...» Але він знав і сучасний йому підневільний труд українського селянина, розумів його гнів і його ненависть.

Слід не забувати, що першими творами Словацького були поезії «Українська дума» (1826) і «Пісня козацької дівчини» (1829), що для критики навіть уже в другій половині 30-х років він все ще був автором поеми «Змій» (1832), в якій змалював найгероїчніші і найтрагічніші сторінки з історії України — козацькі походи через море на Туреччину і зруйнування Запорозької Січі царськими військами. Словацький один з перших у польській літературі показав Коліївщину як справедливую боротьбу українського народу за соціальні і національні права («Срібний сон Саломеї», 1843), поруч з С. Гоцинським він належав до тих перших революційних польських письменників, які бажали нашому народові вільного, незалежного розвитку.

Жертовний польський патріотизм у поєднанні з заклик до революційного братання з іншими народами, насамперед найближчими — російським, білоруським, литовським, Словацький чи не вперше висловив у ліриці періоду польського повстання 1830—1831 років. Його, молодого апліканта комісії фінансів царства Польського, який 1829 року щойно прибув до Варшави і почав входити у літературне життя, якось відразу захопили події листопадового спалаху — наступ шляхетських повстанців на Бельведер, резиденцію царського намісника, революційні відозви та прокламації, сподівання простолюду на волю, загальна атмосфера ентузіазму. З'являються друком патріотичні вірші Словацького «Ода вольності», «Гімн», «Пісня литовського легіону», «Кулик». Вони закликають народ до боротьби і набувають такого ж поширення та значення, як і «Ода до молодості» Міцкевича.

Щоправда, «Ода вольності» все ще занадто академічна, носить сліди абстрактної поетики польського класицизму, в ній багато алегорій, взятих з Біблії, натяків і недомовлень. Безпосередніше промовляв до сердець «Гімн», надрукований 7 грудня 1830 р. Твір написано простими, виразними віршами, що нагадували старий польський військовий та релігійний гімн — «Богородицю». Поезія виражала ідею всенародного повстання, боротьби не лише за національні, але й громадянські права.

Разом з давньою піснею мають повернутися і давня віра і давня могутність предків, але не для того, щоб комусь погрожувати. Вірш перейнятий палким закликом до російського народу — спільно виступити проти самодержавства. Двоголовий орел — символ деспотизму — стане жалюгідним шулікою, коли над краєм засяє сонце свободи.

У найвиразніших і найдохідливіших тонах ви-триманий «Кулик». Мова молодого письменника досягає тут тої високої простоти, яка найкраще могла забезпечити емоціональний вплив на читача. Взявшись до показу повстанського ентузіазму після перших перемог, Словацький використовує для цього, здавалося б, найнесподіваніший образ — «кулика» — старовинний звичай розважатися на масниці, переїжджаючи у масках від одного двору до іншого. Правда, «кулик» особливий: громадка воїнів, веселих і сміливих, на шалених конях переїздить Польщу з кінця в кінець, підтримуючи занепалих духом, заспокоюючи розгублених, всіх закликаючи до боротьби за вільну вітчизну. В прекрасному перекладі цього вірша М. Рильським особливо винахідливо передано основний образ нестримного чвалу групки сміливців. Ми відчуваємо приглушене ту-потіння шалених, стомлених коней, сміх, брязкіт зброї, лопотіння на вітрі прапорів, шурхотіння і поскрипування саней, а над усе — настрої, святковий, піднесений: «Кожен веселий і кожен при зброї, Ніби з війни, йде війною». Ритм галопного бігу, пульсування небуденного запалу поступово передається і читачеві. Тупіт чути ще виразніше, шум

наближається, зростає, тонуть в ньому блискавки нічні, і маскарад, і весілля, і похоро-
ни,— всі будні і свята людські,— доки все не затихає під ранок аж на кордоні.

З мотивами листопадового повстання зустрічає-мося в творчості Ю. Словацького і пізніше. Сюди слід віднести такі шедеври його лірики, як «Дума про Вацлава Жевуського» (1832) — пристрасного мандрівника і патріота, який загинув смертю хоробрих під Дашевом; вірш «Похорон капітана Мейзнера» (1841) про долю рядового воїна-поляка, що в тяжких злигоднях помирає в еміграції. (Це, до речі, початок мотиву невідплаченого подвигу, який потім червоною ниткою тягнеться аж до С. Жеромського); «Совінський в час облоги Волі» (1844), де, так само, як і в «Ордоновім редуті» А. Міцкевича, прославлено нездоланну силу мужності та віри в безсмертя народу:

І тоді, коли не буде

В світі жодного поляка,

І тоді помру у битві

За вітчизну, рідну Польщу.

У березні 1831 року Словацький виїздить до Німеччини, а незабаром — до Лондона. У вересні він уже в Парижі, і тут на становищі емігран-та — за винятком виїзду до Швейцарії (1833— 1835) і подорожі до Італії, а потім на Схід (1836—1838) — залишається аж до смерті (1849). Ці поїздки були, як побачимо далі, головним джерелом його лірики.

У Швейцарії Ю. Словацький живе на березі чудового озера, далеко від Парижа, від дріб'язкової боротьби партій та угруповань, від пере-слідувань революційної частини еміграції фран-цузьким урядом, прагнучи тверезо та спокійно оцінити події та підлікуватися. Але перший твір, тут написаний — драма «Баладина» (1834), — пе-редав безсонну тривогу поета за долю вітчизни. Побудована на легендах з доісторичної Польщі, перейнята народним світосприйняттям і світовираженням, вона відповідала на найпекучіші за-пити тогочасного громадського життя, тісно пов'язаного з проблемою

справедливого держав-ного устрою. Дещо інакше виглядає задумана тут і частково написана поема «В Швейцарії», одна з найславетніших ліричних сповідей про кохан-ня, які тільки знає світова література.

Твір з'явився в результаті короткочасної подо-рожі поета 1834 р. від Женеви до Берна в това-ристві юної Марії Водзінської, в яку Словацький був закоханий. І справа, звичайно, не в тому, чи Марія, чи якась інша красуня полонила поета. Цей ліричний шедевр вражає глибиною почуття та експресії, життєсверджувальними, світлими тонами, оспівуванням гармонійного щастя люд-ського.

На початку твору подається чудовий образ ве-селки, яка, граючи над водоспадом, створює ніби браму в невідому та незвичайну країну. Через веселкові відсвіти поет веде своїх героїв у край кохання та щастя. В перших п'яти розділах пе-ред нами розкриття найніжніших почуттів од першої усмішки милої до зародження любові, далі й історія найщасливіших днів, проведених закоханими серед природи, коли кохана, «немов троянда біла, що жаріє рожевістю», поступово із «піни та шумовиння» набирає земних, реальних рис, хоч поет і далі прославляє її божественну красу, аж поки образом зламаной лілеї не опускає «небесне кохання» на землю.

Але якщо ліричний вибух натхнення в поемі «В Швейцарії» все ж таки в'яжеться хай хоч і з слабо вираженою фабульною основою, то така річ, як «Подорож на Схід», є дещо незвичайним поетичним нотатником мандрівника, який відві-дав Рим, Неаполь, Грецію, а далі Єгипет, Пале-стину і Сірію. В «Подорожі» поєднано зацікав-лення поета з ерудицією вченого. Тут події давнього минулого Еллади, її історія, незрівнянне мистецтво та література переплітаються з жит-тям сучасної Греції, викликають найнесподівані-ші асоціації з долею Польщі. В заключному творі цього циклу — «Гробниці Агамемнона» — вперше з'являється образ Польщі — Прометей, прикутого до скелі, у якого коршак довбає мозок,— образ, безперечно, споріднений з відомим шевченків-ським.

Поет засуджує все, що заважало воскресінню із мертвих вітчизни. Мотиви громадські тісно по-в'язуються з мотивами особистого горя вигнан-ця, якому не судилося навіть померти на рідній землі...

На початку листопада 1836 року Словацький був уже в Каїрі, а незабаром подорожував уверх по Нілу, зі здивуванням оглядав високі піраміди, страшну постать сфінкса, вартового пустині, захоплювався блакитним небом Сходу, контраста-ми барв природи. В

ліричних віршах цього періоду («Піраміда», «Розмова з пірамідами», «Лист до О. Голінського», «Пісня над Нілом», «На вершині пірамід»), в яких гуманізм і художньою довершеністю Словацький виступає попередником величних єгипетських циклів Лесі Українки, поет тужить над муками трударя з принільської халупи, летить думкою у свій по-неволений край, посилає прокляття сучасним йому англійським «цивілізаторам». Він всюди шукає пам'яток від отих безіменних будівничих, які за свою каторжну працю мали тільки соче-вичну юшку. Це так споріднене з отим Лесиним: «Народу пам'ятник — хай згине цар!» Наприкінці 1836 року Ю. Словацький із Єгипту виїздить до Палестини. На кордоні біля містечка Ель-Аріш йому довелося протягом чотирьох днів відбувати карантин. Там від очевидців він почув про страшну трагедію, що сталася з великою родиною араба, коли на його очах від чуми загинули семеро дітей і дружина. Ця історія стала темою поеми «Батько зачумлених», яка завдяки своєму реалізмові була дуже популярною на Україні. Цей твір, котрий дослідники ставлять в один ряд з такими витворами людського генія, як легенди про Ніобу і Лаокоона, «Шільйонський в'язень» Байрона, «Трени» Яна Кохановського тощо, є ліричним монологом старого араба. Здає-ться, що весь біль, все горе людське, всі страждання і муки звалилися на голову його, крають йому серце невблаганною, невідступною жорстокістю. Сумна історія родини, розказана вцілілим батьком, накладає на поему відбиток глибокого, скупого на слова, мовчазного горя. Тут немає ні зойків розпачу, ні заклять. Страшна подія належить уже до минулого, горе вляглося, але тим дужче воно пригнічує усвідомленням свого страхтливого фіналу. Із багатьох художніх ознак цієї ліро-епічної поеми звернімо увагу хоч би на винятково важливу роль пейзажу. Розповідаючи про своє горе, араб спершу пригадує лише його початок, і тільки потім, коли пам'ять відновлює деталі, наново переживає трагедію і му-чить-ся. Природа видається йому, сповненому горя, потворною:

Мені здалося, — чому, не знати, —

Що сонцю більше тут не сіяти;

Що сонце інше, аніж учора,

Не сонце в небі — якась потвора!

Своєю холодною байдужістю, вічно живою красою природа гнітить, прибиває до землі, обтяжує лю-дей, приречених жити трупами серед трупів («Неначе факел, удень палає,

Щодня це сонце нам серце крає»). Більше того, під впливом горя вона змінює своє погідне лице.

І тут Словацький вдається до несподіваної кон-фронтації почуттів — стривоженої людини і слу-хача — поета. Різний психологічний стан диктує їм протилежне сприйняття світу і його принад;

А ця пустеля,— коли не маєм

В могилі діток,— здається раєм,

Ясна, злотиста, весела, зельна.

Вона для мене мара пекельна!..

Найулюбленіший художній засіб поета — розгор-нута метафора, навальне наростання ускладне-ного образу, підтвердження висловленої тези несподіваними асоціаціями із найрізноманітні-ших сфер людського буття.

Слід мати на увазі і те, що Словацький — поет з незвичайною вогненною уявою, чародій слова, який з однаковим успіхом виступав у багатьох жанрах лірики.

Образи його завжди вибагливі, конструкція фрази складна, ритміко-мелодійне багатство його творів надзвичайне.

В нестримному потоці образів, барв і звуків поезії Ю. Словацького, в цьому бурхливому кас-каді слів ми часом не зразу вловлюємо думку, хоч вона завжди пронизує твір від початку і до кінця, залізною логікою з'єднує його частини в одне нерозривне ціле, увесь

час натрапляємо на затемнені місця, навіть такими коментатора-ми, як професор Ю. Кляйнер, до кінця не вияснені: породжені якимись певними подіями або лише їх тінню і зрозумілі сучасникам, окремі образи поета з часом втрачали свою доступну та відчутну конкретність.

Словацький — поет-романтик, поет глибоких філософсько-етичних проблем, нестримної уяви і фантазії. Саме цим, очевидно, слід пояснити і той факт, що як на батьківщині, так і за межами Польщі, доробок поета став предметом пильної уваги лише через багато літ після його смерті. Ось один із численних прикладів цієї складності. Вірш «Розлука» написано над озером Леман і звернено до матері, яка самотньо жила в далекому Кременці. Прагнучи проникнути в уявлюваний матір'ю світ природи, який його оточує, Словацький творить далі таку розгорнуту метафору, потреба в коментуванні якої напрошується сама собою: «Але ти даремно будеш створювати образи, осріблювати їх місяцем, опромінювати зорями (тобто рисами кременецької природи,— Г. В.): ти не знаєш, що для цього треба звалити небо на землю, покласти його під вікном і назвати блакиттю озера; потім озеро з небом треба ділити навпіл — вдень заслоною ясних гір, а вночі сапфіром скель; ти не знаєш, як волоссям дощу уквітчати верхів'я гір і як їх бачити (можна — Г. В.)

в місяці, окресленими темним сукном», себто ніччю і т. д. Досить цієї одної метафори, щоб зрозуміти, з яким поетом зустрілися українські радянські перекладачі.

Академік Ю. Кжижановський, крім повстанського і східного циклів у поезії Ю. Словацького, виділяє ще автобіографічно-альбомний, де поет висловлював роздуми з приводу окремих періодів свого життя і місця в літературі, еротично-альбомний, позначений суто інтимними відносинами з близькими йому людьми, нарешті, публіцистичну поезію, яка займає провідне місце в його творчості. З цим не можна не погодитись, але здається, що в поета дуже мало було віршів інтимно-альбомних, що навіть у словах, звернених, скажімо, до Зосі Бобрової, чути споріднену з вселюдською печаль...

У поетичних медитаціях Ю. Словацького немає того, що звичайно називають ліричним героєм. Якомусь міфічному посередникові між собою і читачем він не йняв віри. Він вважав, що гнучке поетичне слово мусить віддати все розмаїття думки і всю строкатість буднів — від комічної сценки з подорожніми, які злякалися звичайного пса, аж до викладу нової етичної концепції. Він не знав нещирості, не крився з своїм смутком і болем. Той, хто відчував силу бути духовним вождем мільйонів, хто прагнув усе життя із «хлібоїдів» робити людей, свідомих своєї мети і призначення, хто кращі свої молоді роки віддав вітчизні, часто був не лише самотнім, але й зацькованим політичними ворогами. Його серце «могло вмістити мільйони людей», воно прагнуло тільки «бути усієї вітчизни

кри-ком», бути її добрим ангелом, вкладати землякам «в уста команду перемоги», а в очі «той погляд, з яким добувають свободу» («Допоможи мені, боже»). Його не лякала найважча особиста доля, він готовий був до того, щоб «жити — страждати — і творити».

В «Розмові з пірамідами» поет робить одне по-казове визнання: народ безсмертний, і для нього найтяжча праця не піде марно, народ не може знищити жодна сила, доки хоч в одному з його представників дух живий не згас.

Протягом усього творчого шляху польський поет шукав мужніх тонів, бойового слова, а не «в'язання золотих шнурів ритмів». Часом він помилявся, часом палка віра в безсмертя духа заволоділа його на манівці, як, приміром, на початку 40-х років, коли поет перебував під згубним впливом містика А. Тов'янського, але ніколи він не втрачав віри в народ, віри в майбутнє Польщі. Словацький був свідомим революціонером, який прагнув подвигу, активної дії, підтримував найрадикальніші програми. Через тяжку недугу він не міг організовувати легіони та редагувати бойові газети, як А. Міцкевич, займатися заснуванням таємних товариств, як С. Гошинський. Поезія була єдиним полем його діяльності. І він мав сміливість бути самим собою, тримаючи завжди напоготові своє відточене, як меч, слово. Словацький не вагався в ім'я вітчизни та народу атакувати З. Красінського, більше того, він міг виступити в поєдинку навіть з Адамом Міцкевичем, хоч взагалі важко назвати у світовій літературі двох інших поетів, таких близьких своєю творчістю та діяльністю, як ці два титани.

У пошуках позитивного ідеалу Словацький критично ставився до минулого Польщі. Він робив напади на прибічників монархії, папський Рим, вважав: доки аристократи і шляхта стоятимуть біля керма країни, доти вона не буде вільною («Гробниця Агамемнона»). Він писав до своїх земляків-шляхтичів, щоб вони «вшанували грубу свиту, бо то одіж майбутніх жовнірів, які принесуть свободу Польщі». Критицизм поета особливо яскраво виступає в «Беньовськім», де, вдаючись до різних засобів художнього відтворення («вдаюсь до арф або бича — такий мій поетичний шлях», у віршах, сповнених гіркої іронії та сарказму, картає дріб'язкові душі емігрантів-шляхтичів.

В останні роки життя, оточений радикальною літературною молоддю, Словацький все більше прислухається до революційної боротьби, до подій пам'ятної Весни народів, звертає увагу на виступи робітничого класу («О мій народе», «Дайте мені вершок землі», «І вийде сто робітників», «Віват, познанці!»). В 1848 році, будучи уже тяжко хворим, він подорожує до Познані, щоб взяти участь у повстанні, захоплюється виступами простолюду, який «соромить шляхетських молокососів, що намагаються ним керувати».

Револьюційні погляди Словацького, може, найповніше виступили у вірші «До автора «Псалмів майбутнього». Він висловлював тут свої найпотаємніші думи на завдання мистецтва, своє розуміння місця поета в громадській боротьбі. В навальному ритмі його твору, в народнопоетичному чарі вислову, в громових словах заперечення струхлявілих концепцій і застарілих гасел великого поета З. Красінського сучасники відчули утвердження Словацького в рядах найпередовіших воїнів за майбутню демократичну Польщу. Не раз зринає в цій святій полеміці кривава тінь Коліївщини, «довгий, смутний дзвін кіс українських», всенародного соціального повстання. На викрик автора «Псалмів майбутнього» — «тільки слабкий обирає різню» — Словацький відповідав, що повстання селянське на зразок Коліївщини, як і виступ варшавського простолюду, очоленого Келінським за часів Костюшка, були не беззмістовним бунтом, а виявом духу — вічного революціонера.

Скільки тих могил в тумані!

Тільки рух живе тепер —

Вічний революціонер,

Дух, що в людському стражданні.

Це був заповіт наступним поколінням бійців, і не тільки польським: справжня поезія не знає національних кордонів. Але минуло ще не одне десятиліття, доки геніальний українець сформулював ідею революційного горіння і подвигу відповідно до нового етапу визвольного руху:

Вічний революціонер —

Дух, що тіло рве до бою,

Рве за поступ, щастя й волю,

Він живе, він ще не вмер,

Перегук років і століть, народів і країн — ще один доказ невмирущості лірики Юліуша Словацького.

1969р.

